

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

LEXICOGRAPHICAL NOTES II*

Σινδικὸν διάσφαγμα: According to Stephanus Byzantius Σίνδοι are a nation, 'ἀπόσπασμα' i.e. part of the Μαιώται; cf. also Strabo 11.5.11 cap. 475. The adj. Σινδικός refers both to the country and the nation. Διάσφαγμα on the other hand is a derivative of διασφάζω and it means an opening, 'rent esp. gorge, through which a river runs' and 'cleft on the earth', *LSJ* s.v. διασφάξ, ἤ. Metaphorically διάσφαγμα, like synonymous διασφάξ, means 'τὸ θῆλυ μόνιον' cf. Cypriot ὄδιστος (< σχιστός) and mod. Greek σχιστό, see E. Lenaeos, 'Ἀπόρρητα, 37¹.

The entry of Steph. Byzantius Σίνδοι², ἀπὸ μεσημβρίας τῆς Μαιώτιδος λίμνης. ἔνιοι δὲ καὶ τὸ Σινδικὸν γένος φασὶν εἶναι τῶν Μαιωτῶν ἀπόσπασμα. λέγεται καὶ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον has been emended in many ways towards the end: the most economic suggestion is by West (Hipp. 2a): λέγεται καὶ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον <Σινδικόν>. However, it is impossible that the adj. Σινδικὸν may mean γυναικεῖον αἰδοῖον. In my view it should be: λέγεται καὶ τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον <Σινδικὸν διάσφαγμα> cf. Hipp. 2a = Σ ap. Rhod. 4.321... 'Ἰππῶναξ δὲ μνημονεύει πρὸς τὸ Σινδικὸν διάσφαγμα and Hesych. Σινδικὸν διάσφαγμα τὸ τῆς γυναικός. The periphrasis Σινδικὸν διάσφαγμα may have been established on account of the reputation Sindian women acquired since Hesych. Σινδῖς ἢ Σκυθία. καὶ ἡ πόρνη. It is a common habit to ascribe to foreign peoples different vices.

Hesych. α 8315 αὐλῶνες· οἱ ἐπ' εὐθείας τόποι. Αἰσχύλος καὶ τὴν τάφρον καὶ τὴν πυρὰν (fr. 419, 419a Radt).

Perhaps the explication is: οἱ ἐπιμήκεις τόποι; cf. Bk. *an.* 206, 20 Αὐλῶν τόπος τῆς Ἀττικῆς καλεῖται, ἐπειδὴ ἐπιμήκης καὶ στενός, ὡς αὐλῶ ἑοικέναι.

* Cf. *Byz. Zeit.* 78 (1985) 344-349. The same abbreviations are used. From several misprints the following should be noted: p. 348, 7th l. from bottom (to be read): It should be perhaps noted that the last part of the entry etc.; 1st l. from bottom: λείαν (for γείαν); p. 349, 5th l.: ἀνατεί: ἀβλαβῶς καὶ ἄνευ ἄτης | ἀνατί (< ἀνατος)· ἄνευ τίσσεως καὶ τιμωρίας; 8th l. from bottom: ῆ (not ῆ).

1. Eust. 897,60 καὶ ἡ διασφάξ ἐπὶ σχισμάτων λεγομένη, ὡς καὶ ὁ Ὀππιανός δηλοῖ σαφέστατα καὶ ὁ τὸ θῆλυ μόνιον οὕτω καλέσας.

2. Cf. Herod. 142,21 Σίνδος ἔθνος ἀπὸ μεσημβρίας τῆς Μαιώτιδος λίμνης. τινὲς δὲ ὄξυτονοῦσιν, οὐκ εὖ.

Paus. att. α 168 Ergse αλών' ἔστι μὲν τόπος ἐπιμήκης καὶ στενός...

Hesych. α 5307 ἀνταῖα· ἐναντία. ἰκέσιος. Αἰσχύλος Σεμέλη (fr. 223) σημαίνει δὲ καὶ δαίμονα (Soph. fr. 311) καὶ τὴν Ἑκάτην δὲ Ἀνταίαν λέγουσιν, ἀπὸ τοῦ ἐπιπέμπειν αὐτά.

1 ανταῖα et ανταῖα compon. δαμόνια Lobeck, sed potius in fine αὐτὸν coll. Soph. fr.

I understand: ἀνταῖα· ἐναντία. <ἀνταῖα>· ἰκέσιος... Besides ἀνταῖος Ζεὺς Σ II.22.113 cf. Alcaeus 129.5 L.-P. ἀντίαον Δία, Sapph. 17.9 Δί' ἀντ[ίαιον, see Page, *Sappho and Alcaeus*, 164.

Hesych. δ 864 δημοκώκυτος· ἀθρήνητος. ἀνελεήμων γ.

The explication does not agree with the lemma, which ought to mean: he who is lamented by the people. Therefore: δημοκώκυτος· † ἀθρήνητος. ἀνελεήμων †

Hesych. κ 2378 κεσκίων· στυπεῖον, τὸ ἀποκτένισμα τοῦ λινοῦ

78 κεσκίων cum v.l. -ον H.: Mus. cf. Blümner, *Technol.* 1² 193, 4.

Obviously λίνου; cf. Hesych. στυππίον· τὸ λίνον.

Hesych. κ 3132 κνῖσαι· φθειραί, ὀλέσαι. λυπῆσαι.

I would expect κνᾶσαι· φθειραί, ὀλέσαι. λυπῆσαι. If κνᾶσαι is the correct lemma then the corruption must be old. The verb is treated by lexicographers cf. Suda κ 1851 κνᾶν· κόπτειν, ζέειν.

Hesych. ν 55 νανναρίς· κίναιδος

Probably νανναρισ<τής>· κίναιδος; cf. Phot. s.v. ναν<ν>αρισται³.

Philetairos 207 Dain Ζῶστρα καὶ διαμηρίδια ἐπὶ τῶν τὰ ἰσχυρὰ παιζόντων.

Διαμήριον τὸ (inscr.) is the money paid for διαμηρισμός (= sexual intercourse) with a woman, see *LSJ* Suppl. s.v. The form διαμηρίδια seems unrecorded. As it stands the entry lacks any meaning on account of the explication ἐπὶ τῶν τὰ ἰσχυρὰ παιζόντων. Perhaps for ἰσχυρὰ we should read αἰσχυρὰ in which case οἱ τὰ αἰσχυρὰ παίζοντες are those playing amorously. In this case it would seem that ζῶστρα καὶ διαμηρίδια is a proverbial phrase.

Philetairos 301 Dain Προτέλεια οἱ Ἀττικοί· προγάμια δὲ οἱ Δωρίδες.

3. Cf. also *LSJ* s.v. ναννάριον, τὸ prodigal, Hesych.: Ναννάριον, pr. n. of a courtesan Theophil. 11; *ib.* s.v. Ναννίον, name of a courtesan, Amphis 23.

For Δωρίδες perhaps we should read Δωριεῖς. The meaning of προτέλεια and προγάμια is variously recorded by lexicographers. Cf. Pollux 3,38 ἡ πρὸ γάμου θυσία; Eust. 881,30 ἐκ δὲ τοῦ λοιποῦ τέλους, ὃ σημαίνει τὸν γάμον, τὰ προτέλεια, ὧν χρῆσις μὲν μόνη παρὰ Αἰλίῳ Διονυσίῳ (π 69 Erbse), ἐρμηνεία δὲ παρὰ Παυσανίᾳ (π 33 Erbse) εἰπόντι, ὅτι προτέλεια ἡ πρὸ τῶν γάμων θεά, ἴσως τὰ λεγόμενα θεώρητρα. The new editor Van der Valk notes in the Index Verborum that θεώρητρα is a byzantine form, but it occurs already in Harpocratio. The pure byzantine form is θεώρετρα, see Kriaras, *Lexicon* s.v. θεώρετρα: Kukules, *BBP*, 1,479· Du Cange, 494 s.v.

Eust. II. 756,30 ss. (II, p. 730,17 ss. Van der Valk): ... ἀντιθέσει τοῦ ν̄ εἰς λ̄, ᾧ ἀντιστοιχοῦσι Δωριεῖς ἐν τῷ φίλτατος φίντατος, ἦλθεν ἦνθεν... καὶ Δωρικῶς γέντο, κέλετο [1] παρὰ Ἀλκμᾶνι

The correct reading is κέντο, cf. also Page, *PMG* 139.

Souda δ 79 ἀβρίξαι: τὸ ἀπὸ βορᾶς νυστάξαι ἢ κοιμηθῆναι.

79 -νυστάξαι = Ambr. 90 79 Zon. 11.

The correct form of the lemma is perhaps ἀ<πο>βρίξαι⁴ for which see Hesych. α 6267 and Phot. α 2457 ἀποβρίξαι: ἀποκοιμηθῆναι, μετὰ βορᾶν ἀπονυστάξαι, and elsewhere see Theodoridis *ad loc.* Otherwise it should be βρίξαι cf. Hesych. β 1169 βρίξαι: ὑπνῶσαι, νυστάξαι. Demetracos' *Lexicon* s.v. gives ἀβρίζω, ἀορ. ἀβρίξαι τὸ ἀπὸ βορᾶς (δηλ. μετὰ τὴν τροφήν) νυστάξαι ἢ κοιμηθῆναι which created a non-existent form accepted by H. Grégoire, *Nouvelle Clio* 1952, 271-272 and Chantraine, *Dict. Étym.* s.v. βρίζω.

The ancient form βρίζω exists in Cyprus in the forms βρίζω, βρίσ-σω, φρίσ-σω meaning 'sleep', 'am silent'. For other forms both adjectival and substantial exceptionally from Cyprus see Andriotis, *Archaismen* no. 1578.

Ael. Dion. π 27 Erbse παττάλω ἀνακρεμάσαι: ἀμελήσαι. ἀπὸ παττάλου λαβεῖν ἐπιμεληθῆναι.

27 Eust. 540,20 (παρ.) cf. 570,41 (ὁποῖόν τι καὶ τὸ ἐπὶ πασσάλου τόξον ἢ κιθάραν ἀγκρεμάσαι).

From Libanius, Or. 1,268 where εἶναι ἐν πασσάλοις means 'to be hung up, not in use' (*LSJ* s.v. πάσσαλος) it would seem that here we have two proverbial

4. See also *Miscellanea Critica* (griech. Teil), 32. The phrase I recollect is ἐποβρίξαν οἱ κούελλες said of the sheep which rest after their feeding cf. Hom. ι 151, μ 7 ἀποβρίξαντες.

expressions, namely παττάλω ἀνακρεμάσαι (= ἀμελῆσαι) and its opposite ἀπὸ παττάλου λαβεῖν (= ἐπιμεληθῆναι).

Erot. p. 22,6 N. ἀνδρείος οἶνος ἢ ὁ εὔτονος ἢ ἀπὸ "Ανδρου τῆς νήσου, ὡς Λέσβιος ὁ ἀπὸ Λέσβου {οὔτω καὶ "Ανδριος ὁ ἀπὸ "Ανδρου}.

The last sentence was deleted by Klein. Though the adj. ἀνδρείος sounds odd for the wine in order to have a correspondence between lemma and explication we ought have: ἀνδρείος οἶνος: {ἢ} ὁ εὔτονος ἢ <"Ανδριος, ὁ> ἀπὸ "Ανδρου τῆς νήσου... For the "Ανδριος οἶνος see A. A. Nicetas, "Ερευναὶ ἐπὶ τῶν πηγῶν τοῦ Αεξικοῦ τοῦ "Ερωτιανοῦ, Athens 1971, 150 n. 1.

Phryn. Soph., *Praeparatio Sophistica*, ed. Io de Borries: p. 17,2 ἄρτι, ἀρτίως: διαφορὰν τίνα οἱ "Αττικοὶ φέρουσιν, τὸ μὲν σημαίνειν λέγοντες, ὡς τὰ παρεληλυθότα συνάπτοντα τῷ ἐνεστῶτι, τὸ δὲ ἀρτίως τὸν ἐνεστῶτα. Irrespective of the shade of meaning the entry tries to establish for either form the word συνάπτοντα interrupts the construction. Ruhnken suggested συνάπτοντες and de Borries τὰ παρεληλυθότα <ὡς> συνάπτοντα κτλ. Better: τὸ μὲν σημαίνειν λέγοντες, ὡς τὰ παρεληλυθότα συνάπτον[τα] τῷ ἐνεστῶτι κτε. Cf. Phot. α 2892 ἄρτι... λέγεται δὲ ἄρτι καὶ τὸ μέρος τοῦ παρεληλυθότος συνάπτον τῷ νῦν... See *Ελληνικά* (34, 1982/3) 170.

As regards Photius' α 2892 ἄρτι: ἐπὶ τοῦ ἀπηρτισμένως καὶ πεπληρωμένως κτε. the explication belongs either to the lemma ἀπαρτί or to ἀρτίως. Cf., for example, Anonymi Ecloga διαφόρων λέξεων quae excerptum Casanatense vocatur, *Boll. dei Classici* 1984, 157 no. 21 "Αρτι καὶ ἀρτίως διαφέρει. τὸ μὲν γὰρ ἄρτι χρονικόν ἐστὶν ἐπίρρημα, τὸ δὲ ἀρτίως ἐπὶ τοῦ ἀπηρτισμένου ἔργου καὶ τελείου λαμβάνεται, etc. More on ἄρτι, Shipp, *Evidence*, 101-102.

Phryn. Soph., *Praep. Soph.* p. 55,6 βλιτομάμματος (Aristoph. Nub. 1001): ἐπὶ τῶν ἐκκελυμένων διὰ τρυφήν. σύγκειται μετὰ τὸ βλίτον, ὃ ἐστὶ λάχανον ἐκλυτον ἄμοιρόν τε δριμύτητος, καὶ ἐκ τοῦ μάμμα, ὃ σημαίνει μήτηρ...

For μετὰ παρὰ (= derived from) should be written⁵, as it seems; cf. 23,14 ἀλλόκοτον... πεποιήται δὲ παρὰ τὸν κότον... 24,5 αὐθέντης: ὁ αὐτόχειρ, σύγκειται δὲ παρὰ τὸ εἶναι etc. Furthermore *Scholia Platonica* on Alc. I 118e should be βλιτ{τ}ομάμματος, βλίτ{τ}ται and βλίτωνες respectively; cf. Hesych. β 749 βλίτωνας: τοὺς εὐήθεις, see *Ελληνικά* 34 (1982/3) 175. In Souda β 344 βλιττομάμματος: καὶ σὲ καλοῦμεν βλιττομάμμαν. τουτέστι μωρὸν καὶ γὰρ τὸ βλίττον μωρὸν ἐστὶ λάχανον besides the correct spelling βλιτομάμματος and βλίτον, μωρὸν should be corrected to μωρῶν the meaning being that βλίτον is the vegetable of the idiots. As

5. The same applies to Bk. *an.* 31,4.

regards Souda β 345 βλίτος· εἶδος βοτάνης it seems that the gender of βλίτον changed analogically, cf. Cypriot γλίντος, ὁ.

Phryn. Soph., *Praep. Soph.* 57,18 (= Bk. *an.* 32,17) γόμφος· σφοδρός· σύνδεσμος.

The explication as it stands is problematic since σφοδρός seems out of place; στρόφος? cf. Bk. *antiatt.* 113,30 στρόφον· τὸν δεσμὸν. Ἡρόδοτος.

Et. Magnum 18,22 ἐγκλίσ· ἡ καγκελλωτῆ θύρα

I should think that the lemma is κιγκλίδες; cf. Poll. 7,122 καὶ κιγκλίδες δὲ εἶδη θυρῶν, Harpocr. 177,10 Dind. Κιγκλίδες... αἱ τῶν δικαστηρίων θύραι κιγκλίδες ἐκαλοῦντο... For κιγκλίδες see further *LSJ* s.v. and the compound θυρο-κιγκλίδες *IG* II² 1672, 168. The corruption of the lemma must be old.

Zonar. lex. p. 1512 s.v.: πανδοκεῖον... τὸν δὲ μοχλὸν ἐν τῷ χ̄ καὶ Ἄττικοὶ καὶ Δωριεῖς καὶ Ἴωνες πλὴν Ἀνακρέοντος. οὗτος δὲ μόνος σχεδὸν τὸ χ̄, Ζηνόδοτος δὲ <...>.

To read: οὗτος δὲ μόνος σχεδὸν <ἐν> τῷ κ... and cf. Phryn. 308 Lob. μοχλὸν μὴ λέγε διὰ τοῦ χ̄· ἀδόκιμον γὰρ (Weber *Anacr.* p. 8) and see Kurt, *Seemannische Fachausdrücke bei Homer*, 204.

Professor Chr. Theodoridis published from a parchment leaf of 13th century which is in the small collection of manuscripts of the Department of Classics at the University of Thessaloniki (no 84) a fragment of a byzantine lexicon. The publication is in the Festschrift of the late Prof. S. G. Kapsomenos: *Φίλτρα*, p. 43-50. Two entries of the fragment are commented below:

50 ἐκθρώσκειν· ἐκπηδᾶν, ἐκφυγεῖν.

50 - ἐκπηδᾶν = Ba 212,21, Phot. Suid ε 451; cf. Hesych. ε 1400, schol. D ad K 95.

Perhaps ἐκθρώσκειν· ἐκπηδᾶν, ἐκφ<ε>ύγειν. The form ἐκφυγεῖν derives from the entry ἐκθορεῖν as it seems. Cf. Souda ε 450 ἐκθορεῖν· ἐκδραμεῖν, ἐκφυγεῖν and ε 451 ἐκθρώσκειν· ἐκπηδᾶν.

46 ἔκηλα· ἀπρεπῆ AB (46 ἤσυχα post ἀπρεπῆ addit A)

The explanation ἤσυχα is the only correct; cf. Souda ε 435 ἔκηλος· ἤσυχος. I cannot think how ἀπρεπῆ can be justified.

Et. Gen. B p. 190 Miller + Et. Magn. 523.4 (= Hdn. I 251.11, 446.2, II 901.22L.)

τὸ δὲ κνύζα, ὡς λέγει Ἡρωδιανός, εἰ μὲν ἐπὶ τοῦ φυτοῦ, συγκοπή ἐστίν, οἶον· χαμαιζήλοιο κινύζης (Nicand. Ther. 10). εἰ δὲ ἐπὶ τοῦ παρεφθαμένου καὶ ἐρρυσωμένου, οὐ συγκοπή ἐστίν ἀλλ' ἀπὸ τοῦ κνύω, ἀφ' οὗ κνύος ἡ φθορά, οἶον κατὰ κνύος ἔχουεν ψίλωτο δὲ κάρηνα. γίνεται κνύζα, ὡς παρὰ Ἀνακρέοντι

ἐν ἰάμβῳ·

κνυζή τις ἤδη καὶ πέπειρα γίνομαι
σὴν διὰ μαργουσύνην.

See Page, *PMG* fr. 432.

In spite of the fact that Nicander's text has χαμαιζήλοιο κονύζης (70) according to Herodian's suggestion κνύζης, a poetic form, should be read. Cf. Hesych. κ 3144 κνύζα... ἢ κόνυζα κατὰ συγκοπὴν. For the form κνύζα = κόνυζα see also Shipp, *Evidence*, 324.

Suppl. Aristotelicum XXI.2 Anonymi et Stephani in Rhetorica, Berolini 1896, ed. H. Rabe p. 74 on 1373 α 27 οἶον ἀδικοῦμεν ἀρπάζοντες ἐδώδιμα· ῥάδιον γὰρ ἀναλίσκονται ταῦτα, οἶον γρανάτα.

See Kriaras, *Lexicon* s.v. γρανάτον το, «Προδρ. III 283 b (χφ C) (κριτ. υπ.). Από το λατ. granatus. Ρόδι: γρανάτα, σαχαράτα τε καὶ τό τε ἀπιδάτον ἔ.π.». To the only example quoted by Kriaras now the above-mentioned should be added. Its derivation is from granatus which in the phrase malum or pomum granatum or granatum alone it means pomegranate. Since the Latin is granātus the Greek should be γρανᾶτα.

Suppl. Aristotelicum XXI.2, *op. cit.*, p. 66 on 1371 α 2 ἀστραγάλισίς ἐστὶ τὸ παίζειν κύτζια (κύτζια V: κόττρια η). Evidently κότζια. For the word see Du Cange, s.v. κότζια, Kukules, *BBP* 1,169.216, N. Andriotis, *Etym. Dict.* s.v. κότσι, Kriaras, *Lexicon* s.v. κότσι(ν).

Herm. Usener, *Der heilige Tychon*, Leipzig/Berlin 1907, p. 120: 10,4 ἀγρῶται δὲ τὴν ἄμπελον ἔβαλλον παρουσία τοῦ Τύχωνος... 10 ἀγρῶται τοίνυν τὴν ἄμπελον παρουσία τοῦ Τύχωνος ὡς προεῖπον ἐβόθρευον.

The meaning of rare βοθρεύω here must be 'plant in a βόθρος'; for βόθρος see *Ελληνικά* 34 (1982/3) 184-185. As regards ἔβαλλον it may well be dialectic since nowadays in Cyprus it is frequently used in the phrase βάλλω πατάτες, κουτσιά, φασούλια, κολοκάσιν, ποστάνιν, λουβικιά etc. with the meaning sow potatoes, beans etc.

Erotiani *Vocum Hippocr.* p. 41,18 Nachm. ἐκπατίως· ἐκτρόπως καὶ ... ὁδοῦ ἀγνοοῦντες. ἔνιοι δὲ γράφουσιν ἐκπάγλως

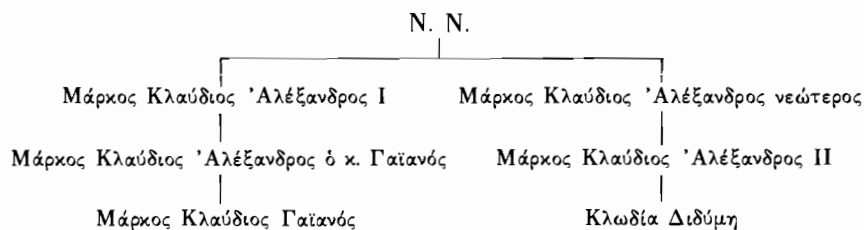
lac. observ. Klein: interciderunt velut haec: παραδόξως καὶ ἐκπάτιοι, cf. Greg. Cor. ἀγνοοῦντες A

A sense may be obtained thus: ἐκπατίως· ἐκτρόπως καὶ ἔξω ὁδοῦ. ἀγνοοῦντες δὲ ἔνιοι γράφουσιν ἐκπάγλως.

A FAMILY OF LANDHOLDERS AT THEBES

Thousands of ostraca from Thebes and its environments have been published and many more still await publication. Most of these ostraca are tax-receipts. On these ostraca thousands of persons are mentioned but only seldom more than one ostrakon pertains to the same person or his family¹. These facts may explain why ostraca are often regarded as less interesting than the more informative texts on papyrus. However, when a person and his family are attested on more than one ostrakon even these short, dry, and businesslike texts allow us a deeper insight into the circumstances of life of the person to whom they are issued. In this article I shall try to prove my point with the help of the ostraca issued to Marcus Claudius Alexander² and his family³.

Let me start with a genealogical tree of the family as it can be inferred from the preserved texts:

Marcus Claudius Alexander I is attested between A.D. 116 (O. Leid. 96) and A.D. 161 (O. Tait 785). In A.D. 142 (WO 607) he serves as apaitetes of the μερισμὸς τέλους ὠνίων for Agorai 2nd and in this quality he signs O. Tait 790, 791, and 793. In A.D. 148 he fulfills the same minor liturgy (O. Tait 794) but this

1. The most spectacular group of ostraca pertaining to the same family is the so-called Archive of Nicanor and his sons: O. Petrie 220-304 + O. Brüss. 7 (reedition by J. Bingen et alii, *Au temps où on lisait le Grec en Egypte*, Bruxelles 1977, 23) + SB VI 9165 (cf. O. Montevocchi, *La papirologia*, Torino 1973, no. 25 on p. 252; cf. A. Fuks, *JJP* 5, 1951, 207-216). Cf. O. ROM I, p. 63-75, were all (?) persons attested in more than one text are listed. It should be noted that persons known from ostraca only very seldom appear in other sources. This, however, is due to chance only.

2. The nomen gentile appears mostly in the spelling Κλώδιος (cf. F. T. Gignac, *A Grammar*, I, Milano 1976, 234) and only exceptionally in the spelling Κλαύδιος. The hesitation which spelling should be used appears clearly from O. Leid. 96, 2: Κλ[[α]]ωδ(ίω). Also in Latin we find both Claudius and Clodius.

3. Cf. O. Leid. 240, 4-5n where ostraca pertaining to Marcus Claudius Alexander I and his family are collected. I do not assign the same ostraca to the same persons as in index IIIb of O. Tait III and in O. Leid. 240, 4-5n.

time his name is mentioned and he is not, as in A.D. 142, only one of the μέτοχοι⁴. He possesses land in the neighbourhood of Thebes. O. Tait 1341 (A.D. 139) is a granary receipt for 1 1/2 1/24 artaba of barley issued to himself and we may deduce that he tilled his fields personally. In the same year he leases land from Quintus Apuleius Haterius⁵ and pays Haterius' taxes (O. Tait 1339, 1340, and 1342). In A.D. 158 (O. Tait 1438) he probably felt too old to till his fields personally and he rented his lands out to Phaëris son of Karuris and his associates. However, already in A.D. 130 he rented part of his lands out (O. Strassb. 357). In A.D. 161 his share in the ἔλλειμα τελωνικῶν is paid by his son, Marcus Claudius Alexander alias Gaianus (O. Tait 785).

Marcus Claudius Alexander junior appears only in O. Tait 1408 of A.D. 150. His taxes are paid by his tenants N. N. and Pasemis son of Pasemis⁶. The circumstance that Marcus Claudius Alexander junior pays grain taxes already in A.D. 150 (and through a tenant) whereas Marcus Claudius Alexander alias Gaianus is attested for the first time only in A.D. 154 (O. Tait 1427) makes it in my opinion more likely that Marcus Claudius Alexander junior is a brother of Marcus Claudius Alexander I than of Marcus Claudius Alexander alias Gaianus⁷.

Marcus Claudius Alexander alias Gaianus is with certainty attested between A.D. 154 (O. Tait 1427) and A.D. 191 (O. Tait 1553). He may be still alive in A.D. 194 if O. Tait 1007 has been rightly dated to May 4, A.D. 194. From O. Tait 785 it follows that he is a son of Marcus Claudius Alexander I⁸. Like his father he possesses land which he tills himself (O. Tait 1436 and 1528) but which he also rents out to others (O. Tait 1427⁹, 1507, 1524, 1553, and O. Leid. 240). In A.D. 161 (O. Tait 1456) he leases land from the heirs (cf. *BL* VII 299) of a certain

4. According to N. Lewis, *The Compulsory Public Services of Roman Egypt*, Papyrologica Florentina XI, Firenze 1982, 14 the term of office of an apaitetes is one year. For the correct date of O. Tait 793, see O. Leid. 240, 4-5n.

5. This landowner at Thebes appears in P. Lond. I 119 (p. 147) (cf. J. C. Shelton, *BASP* 13, 1976, 86f.) and 12 ostraca dating between A.D. 122 and A.D. 139 (cf. O. ROM I, p. 69, no. 96). Starting July, A.D. 135 (O. Strassb. 363) the taxes in grain due by Haterius are paid through his tenants. Haterius may have retired.

6. Not the same person leases land of the same family in A.D. 191 (O. Tait 1553). Inspection of the original revealed that a reading Πασήμιο(ς) Πασήμιο(ς) is absolutely impossible in line 4 of O. Tait 1553 (possibly Πασήμιο(ς) Πιχῶ(τος)).

7. The circumstance that he appears only once in our documentation concerning this family may be partly explained by the fact that he is the younger brother.

8. In this text he is styled only Γαῖανός υἱός, probably because he pays taxes for his father Marcus Claudius Alexander I.

9. The huge amount of 78 artabas of wheat is paid. In other granary receipts pertaining to the same person the amounts paid vary between 1 1/2 artaba (O. Tait 1524) and 18 artabas (O. Leid. 240). One gets the impression that the landed property of the family under review was larger than the average around Thebes.

Ammonios. In A.D. 194 (?) he pays 32 drachmae for hay for the entertainment of an epistrategos (O. Tait 1007)¹⁰. On the granary receipt O. Tait 1436 appears also Pollia Maria¹¹. It would be hazardous to assume that she was Gaianus' wife, since three other persons are also mentioned on this ostrakon¹².

Marcus Claudius Alexander II pays wheat as taxes in A.D. 190 (O. Tait 1542) and A.D. 197 (O. Ashm. 62)¹³. The dates of these two ostraca make it highly unlikely that they were issued to Marcus Claudius Alexander I¹⁴. The absence of an alias does not make it likely that Marcus Claudius Alexander II and Marcus Claudius Alexander alias Gaianus are one and the same person¹⁵. On O. Tait 993 (A.D. 221 or 225), a receipt for payment ὑπὲρ τιμῆς οἴνου καὶ φοινίκων, Marcus Claudius Alexander II is mentioned as the father of (Claudia) Didyme.

The same Claudia Didyme appears on O. Tait 929 (a payment of 8 drachmae for geometria), 978 (a receipt for τιμὴ πυροῦ), and 1593 (a granary receipt for 8 1/3 1/24 artabas of wheat paid through a tenant)¹⁶.

In view of the name and of the date (early IIIrd century A.D.) I assume that Marcus Claudius Gaianus who pays in the name of Marcus Claudius Spurius taxes in wheat (O. Tait 1619) was the son of Marcus Claudius Alexander alias Gaianus¹⁷.

The picture that emerges from these ostraca is that of a middle-class family. Landed property which at (only ?) a certain moment seems to have been larger than that of the average landholder formed the basis of its existence during the whole period it is attested (A.D. 116 through early IIIrd century A.D.). Members of the family tilled their lands themselves, rented them out to others and leased lands from other landholders. As expected, they mainly grew grain and most ostraca

10. Cf. J. D. Thomas, *The epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt. Part 2: The Roman epistrategos*, Opladen 1982, 59ff.

11. For this lady, cf. CPJ III 462.

12. The relationship —if any— of Marcus Claudius also mentioned on this ostrakon (cf. also O. Tait 1993) with the family under review cannot be established. On p. 131 of the index of personal names in O. ROM II a Μάρκος Κλώδιος and a Μάρκος Πόλλιος are listed from text no. 236 but in both cases the praenomen and the nomen gentile were probably followed by a cognomen.

13. O. Tait 1529 can pertain to Marcus Claudius Alexander II as well as to Marcus Claudius Alexander alias Gaianus. On the undated O. Leid. 284, 5 a Claudius Alexander is mentioned but it does not become clear which member of the family —if any— is meant.

14. On the average age of men in Egypt, see L. C. Youtie, *ZPE* 13 (1974) 159 footnote 18.

15. It is, however, not impossible to call someone by only one of the two names he has. Cf. R. Calderini, *Aegyptus* 21 (1941) 249ff.

16. I think it more likely to date these ostraca to the early IIIrd century A.D. than to the late IIrd century A.D.

17. It is possible but cannot be proven that other Marci Claudii attested in Theban ostraca belong to the family dealt with in the present article.

pertaining to this family are granary receipts. A few ostraca testify that they also paid other taxes. At a certain moment (it is not clear how and when, but well before the Constitutio Antoniniana) the family received the civitas Romana. Of only one member of the family we know that he fulfilled twice the same minor liturgy.

The family of Marcus Claudius Alexander I¹⁸ was not exceptional but rather representative of many other middle-class families living in the Egyptian χώρα. It is also a task of papyrologists to reconstruct from papyri, ostraca, and other available sources their petty histories.

University of Amsterdam

P. J. SIJPESTEIJN

ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΠΕΡΓΑΜΗΝΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ*

Στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης υπάρχει μια μικρή συλλογή από 89 χειρόγραφα¹, μερικά από τα οποία είναι περγαμηνά (αρ. 16, 75 και 81), ενώ οι αριθμοί 84, 85 και 86 αντιστοιχούν ο καθένας σε ένα φύλλο περγαμηνής². Σκοπός της δημοσίευσης αυτής είναι να γίνουν γνωστά τρία ακόμη περγαμηνά σπαράγματα, καθώς και το περιεχόμενό τους, που, όπως θα φανεί, παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Η προέλευση των σπαραγμάτων αυτών είναι άγνωστη. Αποτελούσαν για πολλά χρόνια μέρος του υλικού που χρησιμοποιείται για την εξάσκηση των φοιτητών στο μάθημα της Ελληνικής Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας. Λόγω κυρίως της παλαιότητάς τους κρίθηκε απαραίτητη η ένταξή τους στην παραπάνω συλλογή με τους αριθμούς 90, 91 και 92. Τα τρία σπαράγματα είναι τα εξής:

18. One may compare, e.g., the well known Aurelius Isidoros living at the beginning of the IVth century A.D. The exception is that Isidoros seems always to have been a farmer and not to have possessed private holdings.

* Ευχαριστώ τον ομότ. καθηγ. Β. Άτσαλο και τον επίκ. καθηγ. Δ. Χρηστίδη, που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν την εργασία μου και να κάνουν χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Τα χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα στο Σπουδαστήριο Κλασικής Φιλολογίας. Για τα πρώτα 40 βλ. Α. Σιγάλα, *Άπό την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α. Αρχεία και Βιβλιοθήκη Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, 156-170. Για τους αρ. 41-88 βλ. Α. Πολίτη, *Συνοπτική άναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών*, Θεσσαλονίκη 1976, 42-48. Ο αρ. 89 αποτελεί μεταγενέστερη πρόσκτηση.

2. Για τους αρ. 84 και 85 βλ. Χρ. Θεοδωρίδη, *Παλαιογραφικά, στα Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Κατωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 43-51. Περιγραφή του αρ. 86 στον Β. Ε. Perry, *Some addenda to the life of Aesop, BZ 59 (1966) 288-289.*

I (αρ. 90) Αποσπάσματα από την προς Ρωμαίους επιστολή

Δύο φύλλα από κώδικα της Καινής Διαθήκης. Τα δύο φύλλα του σπαράγματος αποτελούσαν πιθανώς ένα δίφυλλο, το οποίο όμως δεν παραδίδει συνεχόμενο κείμενο. Οι διαστάσεις των φύλλων είναι 257×196 χιλ., της γραμμένης επιφάνειας 167×110 χιλ. (στο φ. 2^r 146×110 χιλ.) και ο αριθμός των στίχων κατά σελίδα 19 (με εξαίρεση το φ. 2^r, όπου είναι γραμμένοι 17 στίχοι). Με βάση τη γραφή μπορεί να χρονολογηθεί στο 10ο αιώνα. Η μεμβράνη είναι λεπτή, το χρώμα της μελάνης καφέ. Και στα δύο φύλλα διακρίνεται η ίδια χάραξη, ο τύπος της όμως δεν απαντάται στον Leroy³. Σε όλη την έκταση του περιθωρίου και των δύο φύλλων είναι γραμμένα αποσπάσματα από το υπόμνημα (ομιλίες) του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στην προς Ρωμαίους επιστολή. Το κυρίως κείμενο είναι γραμμένο σε όρθια, επιμελημένη, μικρογράμματη γραφή (εξαίρεση αποτελούν το δυσανάλογο μεγάλο κ, το π και, όχι πάντα, το η), ενώ στο υπόμνημα κυριαρχεί (χωρίς να λείπουν οι εξαιρέσεις) η μικρού μεγέθους μεγαλογράμματη. Αν εξαιρέσουμε τα «nomina sacra», απουσιάζει κάθε είδους συντομογραφία από το κείμενο, πράγμα που δεν παρατηρείται στο υπόμνημα. Γίνεται χρήση διαφόρων παραπεμπτικών σημείων (ερυθρογραφία) για να δηλωθούν οι λέξεις του κειμένου στις οποίες αναφέρονται τα σχόλια που βρίσκονται στο περιθώριο. Με ερυθρογραφία επίσης δηλώνονται μέσα στο κείμενο η αρχή και το τέλος των περικοπών, των καθορισμένων να διαβάζονται ως αποστολικό ανάγνωσμα κατά τη θεία λατρεία, ενώ στο περιθώριο σημειώνεται (ερυθρόγραφη μεγαλογράμματη) η μέρα ή η γιορτή κατά την οποία διαβάζεται η συγκεκριμένη περικοπή, καθώς και οι πρώτες λέξεις.

Τα αποσπάσματα από την προς Ρωμαίους επιστολή που παραδίδονται στα δύο περιγαμηνά φύλλα που μας ενδιαφέρουν, είναι τα εξής:

(φ. 1) ἢ οὐκ ἔχει] ἐξουσίαν ὁ κεραμεὺς τοῦ πηλοῦ — καὶ τὴν ἰδίαν δικαιοσύνην [ζητοῦντες στήσαι (Ρωμ. 9,21-10,3)

(φ. 2) ὁ ἐσθίων τὸν] μὴ ἐσθίοντα μὴ ἐξουθενείτω — οὐ γάρ ἐστιν [ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ (Ρωμ. 14,3-17)

Αν υπολογίσει κανείς το κείμενο που περιέχεται σε κάθε φύλλο και το συγκρίνει έπειτα με την έκταση που καταλαμβάνει το κείμενο που μεσολαβεί ανάμεσα στα δύο φύλλα (Ρωμ. 10,3-14,3), βγάξει το συμπέρασμα ότι τα δύο φύλλα, εφόσον αποτελούσαν πράγματι ένα δίφυλλο, ήταν το πρώτο και το

3. J. Leroy, *Les types de réglure des manuscrits grecs* (Centre National de la Recherche Scientifique), Paris 1976.

τελευταίο φύλλο ενός τετραδίου (ίχνη πάντως αρίθμησης τετραδίων ή φύλλων δε σώζονται).

Πρέπει τέλος να προσθέσω ότι στο χειρόγραφό μας μαρτυρείται και η παλιά διαίρεση των βιβλίων της Κ. Διαθήκης σε κεφάλαια⁴, καθένα από τα οποία είχε δικό του τίτλο. Έτσι στο περιθώριο του φ. 1^ο, πάνω από το αρχικό ερυθρόγραφο *T* του στίχου 9,30, σημειώνεται ο αριθμός *ιε´*, ο οποίος επαναλαμβάνεται στο επάνω περιθώριο και αμέσως ακολουθεί ο τίτλος: *ὅτι κατὰ ἀπιστίαν ἢ ἔκπτωσις διὰ τῆς εἰς ἄγνοιαν ἐγκαταλείψεως καὶ τοῦ μὴ ἀρμόζοντος αὐτοῖς κηρύγματος*⁵.

Έπειτα από αυτά τα παλαιογραφικά και κωδικολογικά στοιχεία, κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ με περισσότερες λεπτομέρειες στο περιεχόμενο.

Το κείμενο από την προς Ρωμαίους επιστολή ανήκει στον τύπο που οι ειδικοί ερευνητές ονομάζουν Βυζαντινό (ή Κοινό ή Εκκλησιαστικό ή Αυτοκρατορικό), στον τύπο δηλ. που ήταν ευρύτατα διαδεδομένος στην Αντιόχεια και αργότερα στην Κωνσταντινούπολη. Μια σύγκριση του κειμένου μας με την έκδοση των Nestle-Aland⁶ και με το κριτικό υπόμνημα της ίδιας έκδοσης επιβεβαιώνει την παρατήρηση αυτή. Υπάρχουν όμως και τρία χωρία, στα οποία το χειρόγραφό μας παραδίδει γραφές που φαίνεται να μην είναι γνωστές στην παραπάνω έκδοση, ενώ αντίθετα υπάρχουν στο κείμενο που είναι γνωστό ως κείμενο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως⁷. Τα χωρία αυτά είναι:

9,32 <i>προσέκοσαν</i> N-A	<i>προσέκοσαν γὰρ</i> cod.
10,1 <i>πρὸς</i> N-A	<i>ἢ πρὸς</i> cod.
14,15 <i>εἰ γὰρ</i> N-A	<i>εἰ δὲ</i> cod.

Εδώ θα μπορούσε να προστεθεί και το χωρίο 14,15 *κατὰ ἀγάπην* N-A (έτσι και στην Πατριαρχική έκδοση) —*κατ' ἀγάπην* cod. Υπάρχει επίσης και ένα άλλο χωρίο, στο οποίο το χειρόγραφό μας παραδίδει μια γραφή που δε βρίσκεται σε όλα τα χφφ που ανήκουν στην ομάδα του Βυζαντινού τύπου: 14,8 *ἀποθνήσκωμεν* N-A — *ἀποθάνωμεν* cod. Στο σημείο αυτό η Πατριαρχική έκδοση συμφωνεί με το κριτικό κείμενο. Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι στο στίχο 9,26 το χειρόγραφο παραδίδει *ἐρρήθη*, ενώ στην κριτική έκδοση και στην έκδοση του Αντωνιάδη διαβάζουμε *ἐρρέθη*⁸.

4. Η διαίρεση σε κεφάλαια και στίχους που ισχύει σήμερα καθιερώθηκε από τον Παρισινό εκδότη R. Stephanus στην έκδοση του 1551.

5. Ο τίτλος αυτός ελάχιστα παραλλαγμένος βρίσκεται και στη σελ. 4 της έκδοσης του Cramer (βλ. σημ. 10): εκεί όμως έχει τον αριθμό *ις´*.

6. E. Nestle - K. Aland, *Novum Testamentum Graece*, 26. neu bearbeitete Auflage, Stuttgart 1979.

7. Το κείμενο αυτό, στο οποίο υπόκειται ως βάση το Βυζαντινό κείμενο, καταρτίστηκε από τον Β. Αντωνιάδη και εκδόθηκε (δεν πρόκειται για κριτική έκδοση) το 1904.

8. Για τους δύο αυτούς τύπους βλ. F. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestament-*

Εκτός από τα παραπάνω, που ενδιαφέρουν κυρίως εκείνους που ασχολούνται με τη συγκέντρωση κάθε μορφής υλικού που παραδίδει κείμενο της Κ. Διαθήκης, καθώς και με τον καταρτισμό κριτικών εκδόσεων του κειμένου αυτού⁹, αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα σχόλια στο περιθώριο. Όπως ήδη ανέφερα, πρόκειται για μια σταχυολόγηση μικρών ή μεγαλύτερων προτάσεων από το υπόμνημα του ιερού Χρυσοστόμου στην προς Ρωμαίους επιστολή¹⁰.

Έπειτα από σύγκριση των αποσπασμάτων του χειρογράφου μας με το κείμενο του Migne, διαπίστωσα αρκετές διαφορετικές γραφές, τρεις από τις οποίες δίνουν, κατά τη γνώμη μου, καλύτερο κείμενο. Αυτό λοιπόν που πρωτίστως ενδιαφέρει είναι να γίνουν γνωστές όχι μόνο οι διαφορές μεταξύ των δύο κειμένων, αλλά και το ακριβές περιεχόμενο (όσον αφορά το υπόμνημα) του σπαράγματος. Το τελευταίο θα μπορούσε να γίνει με παραπομπή για κάθε σχόλιο του χφ στο συνεχές κείμενο του Migne¹¹. Αυτό όμως είναι σχετικά δύσκολο, επειδή τα σχόλια, ιδίως τα τελευταία, δεν αποτελούν πάντα ένα συνεχές απόσπασμα από το υπόμνημα. Στις περιπτώσεις αυτές πρέπει να διαβάσει κανείς ένα αρκετά μεγάλο τμήμα στον Migne, για να εντοπίσει τις επιμέρους φράσεις που αποτέλεσαν το συγκεκριμένο σχόλιο. Για να μπορέσει λοιπόν ο ενδιαφερόμενος να πληροφορηθεί χωρίς δυσκολία το πλήρες κείμενο του σπαράγματος, θεωρώ σκόπιμο να το δημοσιεύσω εδώ όπως ακριβώς παραδίδεται (ο

lichen Griechisch, 14., völlig neubearb. u. erw. Aufl., bearb. von F. Rehkopf, Göttingen 1975, § 70 σημ. 1.

9. Εδώ αξίζει π.χ. να αναφέρει κανείς το Institut für neutestamentliche Textforschung, που βρίσκεται στο Münster/W. της Γερμανίας. Το Ινστιτούτο αυτό κατέχει σε μικροταινίες το σύνολο σχεδόν των γνωστών χειρογράφων της Κ. Διαθήκης και εκδίδει το λεγόμενο κριτικό κείμενο των Nestle - Aland. Περισσότερα στοιχεία για το εν λόγω Ινστιτούτο βλ. στην εργασία του Ι. Καραβιδόπουλου, *Κριτική του κειμένου της Καινής Διαθήκης και μετάφραση*, στον τόμο *Η μετάφραση της Αγίας Γραφής στην Ορθόδοξη Εκκλησία* (Εισηγήσεις Δ' συνάξεως Ορθόδοξων Βιβλικών Θεολόγων, Θεσσαλονίκη 25-28 Οκτωβρίου 1986), 107-108.

10. Το πλήρες κείμενο του υπομνήματος είναι εκδεδωμένο στον 60ό τόμο της *Patrologia Graeca* του Migne. Μεγάλα σε έκταση αποσπάσματα συμπεριλαμβάνονται επίσης στο έργο του J. A. Cramer, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, τόμ. IV, Oxford 1844 (ανατύπωση Hildesheim 1967). Το κείμενο που μας ενδιαφέρει το εκδίδει ο Cramer από ένα μόνο χφ, για το οποίο δε δίνει άλλα στοιχεία, παρά μόνο ότι είναι codex Monacensis (όπως όμως διαπίστωσα έπειτα από σχετική έρευνα, πρόκειται για το χφ Monac. gr. 412 [βλ. I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τόμ. IV, München 1810, 269-270]). Αντίθετα ο Montfaucon, την έκδοση του οποίου επαναλαμβάνει ο Migne, έλαβε υπόψη του περισσότερα χφφ, καθώς και τις προηγούμενες εκδόσεις.

11. Δε θα αρκούσε όμως μόνον ο αριθμός της σελίδας· χρειάζεται οπωσδήποτε και ο αριθμός των στίχων, κάτι που λείπει από τον Migne. Στην περίπτωση μάλιστα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου λείπουν και οι βοηθητικές ενδείξεις Α, Β, C κτλ. Η παραπομπή από την άλλη μεριά στον Cramer (όπου θα μπορούσε να γίνει με ακρίβεια) δεν είναι δυνατή, επειδή μερικά σχόλια, ιδίως στο τέλος, απουσιάζουν από την έκδοσή του.

γραφέας δεν κάνει ορθογραφικά λάθη), επεμβαίνοντας μόνον όπου πρόκειται για οφθαλμοφανείς αβλεψίες, τις οποίες και δηλώνω. Πριν από κάθε σχόλιο παραθέτω το χωρίο και τη λέξη ή φράση στην οποία αυτό αναφέρεται¹², ενώ στο τέλος σημειώνω τον αριθμό της σελίδας και των στίχων του Migne (άλλοτε με ακρίβεια, άλλοτε όχι, όταν δεν έχουμε συνεχές κείμενο).

(φ. 1^ρ) 9,22 **σκεύη ὀργῆς**: *σκευος ὀργῆς ἦν ὁ Φαραώ, τουτέστιν ἄνθρωπος τὴν ὀργὴν τοῦ θεοῦ ἀνάπτων διὰ τῆς οἰκείας σκληρότητος. πολλῆς γὰρ ἀπολαύσας μακροθυμίας οὐκ ἐγένετο βελτίων, ἀλλ' ἀδιόρθωτος ἔμεινε. διὸ οὐδὲ σκευος ὀργῆς αὐτὸν ἐκάλεσε μόνον, ἀλλὰ καὶ κατηρτισμένον εἰς ἀπώλειαν, τουτέστιν ἀπηρτισμένον, οἴκοθεν μέντοι καὶ παρ' ἑαυτοῦ. (560, 28-34)*

9,27 **κράζει**: *τουτέστι μετὰ παρρησίας καὶ οὐχ ὑποστέλλεται. (562, 17-18)*

9,27 **κατάλειμμα**: *οὐ γὰρ αἰδοῦμαι τὸ πλῆθος, φησὶν, οὐδὲ δυσωπεῖ με τὸ γένος οὕτως ἐκκεχυμένον, ἀλλ' ἐκείνους σώζω[ν] μόνον, τοὺς ἀζίους ἑαυτοὺς παρέχοντας. (562, 24-27)*

9,28 **συντετημμένον**: *ὁ λέγει τοιοῦτόν ἐστιν· οὐ περιόδου χρεία καὶ πόνων καὶ τλαιπωρίας τῆς ἀπὸ τῶν ἔργων τῶν νομίμων, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς συντομίας ἔσται ἡ σωτηρία. τοιοῦτον γὰρ ἡ πίστις· ἐν βραχέσι ῥήμασιν ἔχει τὴν σωτηρίαν. (562, 41-45)*

(φ. 1^ν) 9,29 **ἐγκατέλιπεν**: *δείκνυσιν ὅτι οὐδὲ αὐτοὶ οἱ ὀλίγοι οἴκοθεν διεσώθησαν. καὶ γὰρ καὶ οὗτοι ἀπώλοντο καὶ τὰ Σοδόμων ἔπαθον, τουτέστι πανωλεθρίαν ὑπέμειναν ἄν. (562, 55-58)*

9,30 **τὰ μὴ διώκοντα**: *τουτέστι τὰ μὴ σπουδάσαντα (563, 13-14)*

9,30 **τὴν ἐκ πίστεως**: *σὺ μὲν γάρ, ὦ Ἰουδαῖε, φησὶν, οὐδὲ τὴν ἐκ τοῦ νόμου δικαιοσύνην εὔρες. παρέβης γὰρ αὐτὸν καὶ ὑπεύθυνος γέγονας τῇ ἀρᾷ. οὗτοι δέ, οἱ μὴ διὰ τοῦ νόμου ἐλθόντες, ἀλλ' ἑτέραν ὁδὸν (sic), μείζονα ταύτης εὔρον δικαιοσύνην, τὴν ἀπὸ τῆς πίστεως. (563, 27-32)*

9,32 **οὐκ ἐκ πίστεως**: *τοῦτο γὰρ φησὶν αἴτιον τῆς ἀπωλείας αὐτῶν, ὅτι οὐκ ἐκ πίστεως, ἀλλ' ἐξ ἔργων ἠθέλησαν δικαιωθῆναι. καὶ οὐκ εἶπεν ἐξ ἔργων, ἀλλ' ὡς ἐξ ἔργων νόμου, δεικνὺς ὅτι οὐδὲ ταύτην ἔσχον τὴν δικαιοσύνην. (564, 3-7)*

9,32 **προσέκοψαν**: *ἠπίστησαν· τὸ γὰρ προσκόψαι τὸ ἀπιστῆσαι ἐστίν. (564, 19)*

9,33 **πᾶς ὁ πιστεύων**: *πᾶς γὰρ φησι, κἂν Ἰουδαῖος, κἂν Ἕλλην, κἂν Σκύθης, κἂν Θραῶξ, κἂν ὅστισοῦν ἕτερος ἢ πιστεύσας, πολλῆς ἀπολαύσεται παρρησίας. (564, 14-17)*

10,1 **ἡ μὲν εὐδοκία**: *εὐδοκίαν ἐνταῦθα τὴν σφοδρὰν ἐπιθυμίαν φησὶν καὶ τὴν*

12. Ενωσιᾶται ὅτι τις λέξεις ἢ τις φράσεις ἀπὸ τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ τις παραθέτω ὅπως εἶναι στο χφ καὶ ὅχι σύμφωνα με τὴν ἐκδοσὴ Nestle - Aland.

δέησιν ἦν ποιεῖται. οὐ γὰρ ὥστε ἀπαλλαγῆναι μόνον κολάσεως, ἀλλ' ὥστε καὶ σωθῆναι αὐτούς, πολλὴν καὶ τὴν σπουδὴν ποιεῖται καὶ τὴν εὐχὴν. (ομιλία ιζ', 563, 8- 564,2)

10,2 **μαρτυρῶ:** οὐκοῦν συγγνώμης ταῦτα, οὐ κατηγορίας ἄξια. εἰ γὰρ μὴ δι' ἄνθρωπον ἦσαν ἀπεσχισμένοι, ἀλλὰ διὰ ζῆλον, ἐλεεῖσθαι μᾶλλον αὐτούς ἢ κολάζεσθαι δίκαιον. (564, 9-12)

10,3 **ἀγνοοῦντες:** ταῦτα δὲ ἔλεγε, δεικνὺς ὅτι ἀπὸ φιλονεικίας καὶ φιλαρχίας μᾶλλον ἢ ἐξ ἀγνοίας ἐπλανήθησαν, καὶ ὅτι οὐδὲ αὐτὴν ταύτην τὴν δικαιοσύνην τὴν ἀπὸ τῶν νομίμων ἔστησαν. τὸ γὰρ στήσαι τοῦτό ἐστιν ἐμφαίνοντος. ἰδίαν δὲ δικαιοσύνην αὐτὴν καλεῖ, ἢ διὰ τὸ μηκέτι τὸν νόμον ἰσχύειν ἢ διὰ τὸ πόλινων... (565, 5-9, 15-17)

(φ. 2') 14,4 **σταθήσεται:** ὅταν λέγη σταθήσεται, δείκνυσιν ἔτι σαλευόμενον καὶ πολλῆς δεόμενον τῆς προσοχῆς, καὶ τοσαύτης ἐπιμελείας, ὡς καὶ τὸν θεὸν καλεῖν εἰς ταῦτα ἱατρὸν. δυνατὸς γάρ, φησὶν, ὁ θεὸς στήσαι αὐτόν. (629, 47-50)

14,6 **καὶ ὁ ἐσθίων:** ὃ λέγει τοιοῦτόν ἐστιν· οὐ περὶ τὰ καίρια τὸ πρᾶγμά ἐστιν. τὸ γὰρ ζητούμενον, εἰ ἀμφοτέροι εἰς εὐχαριστίαν τελευτῶσι. εἰ γὰρ τὸ ζητούμενον τοῦτό ἐστιν, τὸ εὐχαριστεῖν, εὐδὴλον ὅτι ὁ ἐσθίων, οὗτός ἐστιν ὁ εὐχαριστῶν. πῶς γάρ, ἔτι τοῦ νόμου ἐχόμενος; ὁ γὰρ τῷ νόμῳ ζῶν πῶς δύναται τῷ Χριστῷ ζῆν; (630, 54 κ.ε., 631, 1 κ.ε.)

14,7 **οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν ἑαυτῷ ζῆ:** οὐκ ἐσμὲν ἐλεύθεροι. δεσπότην ἔχομεν τὸν καὶ ζῆν ἡμᾶς βουλόμενον καὶ ἀποθανεῖν οὐ θέλοντα, καὶ ᾧ ταῦτα ἀμφοτέρα μᾶλλον ἡμῶν διαφέρει. οὐ γὰρ ἑαυτοῖς ἀποθνήσκομεν μᾶλλον, ἀλλὰ καὶ τῷ δεσπότη. θάνατον δὲ ἐνταῦθα τὸν ἐκ πίστεως λέγει. (631, 20-23, 26-29)

(φ. 2') 14,11 **πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται:** τουτέστιν εὐθύνας δώσει τῶν πεπραγμένων. οὐ γὰρ τῶν οἰκείων ὑφέξομεν λόγον μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ὧν ἑτέρους σκανδαλίζομεν. ὥστε ὅταν ἴδωμεν ἁμαρτάνοντας μὴ μόνον μὴ ὠθῶμεν, ἀλλὰ καὶ ἀνέλκωμεν ἐκ τοῦ βαράθρου τῆς πονηρίας, ἵνα μὴ τῆς ἐτέρων ἀπωλείας αὐτοὶ τὴν δι[σ]κην ὑπόσχωμεν. (632, 42-43, 633, 13-14, 29-32)

14,14 **οἶδα καὶ πέπεισμαι ἐν κυρίῳ:** τουτέστιν ἐκεῖθεν μαθὼν καὶ παρ' αὐτοῦ πληροφορηθεῖς. τί τοίνυν πέπεισαι καὶ οἶδας; ὅτι οὐδὲν κοινὸν δι' αὐτοῦ. τῆ φύσει, φησὶν, οὐδὲ<ν> ἀκάθαρτον, ἀλλ' ἀπὸ τῆς προαιρέσεως γίνεται τοῦ μετιόντος. (ομιλία κς', 637, 13 κ.ε.)

14,15 **εἰ δὲ διὰ βρωμά...**: οὐ γὰρ μόνον, φησὶν, αὐτούς οὐ χρὴ πρὸς ἀνάγκην ἀπαγαγεῖν, ἀλλ' εἰ δεῖ καὶ συγκαταβαίνειν, μηδὲ τοῦτο ὀκνεῖν. ἢ οὐδὲ τούτου ἄξιον εἶναι ἠγῆ τὸν ἀδελφόν, ὡς μηδὲ ἀποχῆ βρωμάτων ὠνήσασθαι αὐτοῦ τὴν σωτηρίαν; καὶ ὁ μὲν Χριστὸς οὐδὲ δοῦλος γενέσθαι οὐδὲ ἀποθανεῖν παρητήσατο δι' αὐτόν· οὐδὲ οὐδὲ βρωμάτων καταφρονεῖς, ἵνα αὐτόν διασώσῃς; (637, 36 κ.ε.)

14,16 **τὸ ἀγαθόν:** τὸ ἀγαθὸν ἐνταῦθα ἢ τὴν πίστιν φησὶν, ἢ τὴν μέλλουσαν ἐλπίδα τῶν ἐπάθλων, ἢ τὴν ἀπηρτισμένην εὐσέβειαν. οὐ γὰρ μόνον, φησὶν, τὸν ἀδελφὸν οὐκ ὠφελεῖς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ δόγμα, καὶ τὴν χάριν τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν

δωρεάν βλασφημεῖσθαι ποιεῖς. (638, 17-22)

14,17 **οὐ γάρ ἐστιν... βρωῖσις καὶ πόσις:** *μὴ γὰρ ἀπὸ τούτων εὐδοκιμῆσαι ἔχομεν; μὴ γάρ, ἐὰν φάγης, τοῦτό σε εἰς βασιλείαν ἄγει; ἀλλ' ὁ ἐνάρετος βίος, ἢ πρὸς τὸν ἀδελφὸν εἰρήνην. ὡς ὃ γε ἀπολλύς τὸν ἀδελφὸν καὶ εἰρήνην ἀνέτρεψε καὶ τὴν χαρὰν, καὶ ἠδίκησε [καὶ] πλέον ἢ ὁ τὰ χρήματα ἀρπάζων. καὶ τὸ δὴ χεῖρον, ὅτι ἄλλος ἔσωσε, καὶ σὺ ἀδικεῖς καὶ ἀπολλύεις.* (638, 31 κ.ε., 639, 1-4)

Ανέφερα παραπάνω ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Migne βελτιώνεται με βάση τὸ χειρόγραφό μας σε τρεῖς περιπτώσεις: αὐτές εἶναι:

1. 9,22 (560, 28) *ὁ ἄνθρωπος* M *ἄνθρωπος* cod.

Ὁ λόγος ποῦ τὸ ἄρθρο *ὁ* δὲν ἔχει θέση στο κείμενο εἶναι εὐκόλα ἀντιληπτός. Ὁ Φαραῶ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο ὡς παράδειγμα σκεύους ὀργῆς. Επεξηγώντας κατόπιν ὁ συγγραφέας τις λέξεις αὐτές, μιλά ἀόριστα καὶ χαρακτηριστίζει ἔτσι κάθε ἄνθρωπο ποῦ ενεργεῖ ὅπως ὁ Φαραῶ. Ἀν κρατήσουμε τὸ ἄρθρο, περιορίζομαστε στὸν τελευταῖο, κάτι ποῦ δὲν εἶναι στὶς προθέσεις τοῦ Χρυσοστόμου.

2. 10,2 (ομιλία ιζ', 564, 10) *εἰσὶν* M *ἦσαν* cod.

Εδῶ πρέπει νὰ προτιμηθεῖ ἡ γραφή τοῦ χφ, ἐπειδὴ ὁ υποθετικὸς λόγος δηλώνει τὸ μὴ πραγματικὸ καὶ στὴν ὑπόθεση χρειαζόμαστε ὀριστικὴ ἱστορικὴ χρόνου. Θα μπορούσε βέβαια κάποιος νὰ θεωρήσει τὸ *εἰσὶν* ἱστορικὸ ἐνεστώτα. Αὐτὴ ἡ λύση ὅμως θα ἦταν ἀποδεκτὴ μόνον ἐφόσον υπήρχε συμφωνία ὅλων τῶν χφφ. Τη στιγμὴ ποῦ παραδίδεται σε ἕνα κώδικα καὶ μάλιστα τοῦ 10οῦ αἰ. ἡ γραφή *ἦσαν*, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ προσπαθοῦμε νὰ κρατήσουμε στο κείμενο τὸ *εἰσὶν*.

3. 14,4 (629, 47) *εἶπη* M *λέγη* cod.

Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν δύο τύπων εἶναι ολοφάνερη, καὶ δικαιολογημένη ἡ προτίμησι τῆς γραφῆς τοῦ χφ. Για τὸν Χρυσόστομο τὰ λόγια τοῦ Παύλου, τὰ ὁποῖα ἐδῶ σχολιάζει, ἔχουν διαρκὴ ἰσχὺ, κάτι ποῦ δὲν ἀποδίδεται με τὸ *εἶπη*. Εξάλλου ὅλες οἱ ἀντίστοιχες ἐκφράσεις στο ὑπόμνημα (*ὁ δὲ λέγει...*, *τοῦτο γάρ φησιν...* κτλ.) εἶναι σε χρόνο ἐνεστώτα.

II (αρ. 91) Απόσπασμα λόγου τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου

Τὰ δύο φύλλα τοῦ σπαράγματος ἀποτελοῦν ἕνα δίφυλλο, τὸ ὁποῖο περιέχει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ λόγο *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου¹³. Οἱ διαστάσεις τῶν φύλλων εἶναι 315×236 χιλ., τῆς γραμμῆς ἐπιφάνειας 220×160 χιλ. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σε δύο στήλες πλάτους 64-70 χιλ. με ἀριθμὸ στίχων 23 κατὰ στήλη. Ἡ γραφή καὶ πάλι μας οδηγεῖ νὰ χρονολογήσουμε

13. PG 36, 624-664.

το σπάραγμα στο 10ο αιώνα. Η μεμβράνη είναι πολύ λεπτή και εύθραυστη. Ο τύπος της χάραξης είναι Legoγ 34C2. Κάνοντας τους ίδιους υπολογισμούς όπως και στο προηγούμενο σπάραγμα, συμπεραίνουμε ότι το δίφυλλό μας, στο οποίο δε διακρίνεται αρίθμηση, αποτελούσε το τρίτο και το έκτο φύλλο ενός τετραδίου. Η γραφή του χειρογράφου είναι επιμελημένη μικρογράμματα (εξαίρεση αποτελούν, όχι πάντα, το π, το γ και το η), ευμεγέθους, με κλίση ελαφρώς προς τα δεξιά. Έλλειψη ερυθρογραφίας. Συντομογραφίες στα «nomina sacra», στο φησίν (τις δύο φορές από τις τρεις) και σπάνια, κυρίως στο τέλος του στίχου, στο σύνδεσμο *καί*.

Στο σπάραγμά μας σώζονται τα εξής τμήματα του λόγου:

(φ. 1) *τῆσδε νυκτὸς] ἀντίπαλος, καθ' ἣν τὸ πρωτόγονον — ὅτι ἐπὶ συντελείᾳ [τῶν αἰώνων... (644 A-C)*

(φ. 2) *τοῦ γὰρ] νόμου τὰ τέλη — εἰ μὴ τῷ φίλον, [τὸ περιὸν τῆς δυνάμεως. (648 A-649 A)*

Το κείμενο παρουσιάζει ελάχιστες μόνο διαφορές από την έκδοση Migne, τις παρακάτω:

644 B <i>εἶπουν</i> M	<i>εἶτ' οὖν</i> cod.
644 C <i>ἀρτοποιοῦ τε καὶ</i> M	<i>τε</i> om. cod.
648 B <i>ὅσον ταῦτα</i> M	<i>ὅσῳ ταῦτα</i> cod.
ib. <i>καὶ ἀγρὸν πρὸς</i> M	<i>οὐδὲ ἀγρὸν πρὸς</i> cod.
648 C <i>σοὶ καὶ</i> M	<i>σοὶ δὲ</i> cod.

Από τις παραπάνω διαφορετικές γραφές οι τέσσερις πρώτες είναι χωρίς σημασία. Η τελευταία όμως είναι απαραίτητη στην αποκατάσταση του κειμένου. Χρειαζόμαστε το *σοὶ δὲ*, επειδή προηγείται το *τοῖς μὲν ἀλόγοις*.

III (αρ. 92) Αποσπάσματα ομιλιών του Ιωάννου του Χρυσοστόμου

Δίφυλλο από κώδικα μεγάλων διαστάσεων με το υπόμνημα (ομιλίες) του Ιωάννου του Χρυσοστόμου στο κατά Ματθαίον ευαγγέλιο¹⁴. Οι διαστάσεις των φύλλων είναι 385×273 χιλ., της γραμμένης επιφάνειας 273×192 χιλ. (στο φ. 2^ο 280×192 χιλ.). Το κείμενο και εδώ είναι γραμμένο σε δύο στήλες, πλάτους 80-93 χιλ., με αριθμό στίχων 29 και 31 (φ. 2^ο). Και στην περίπτωση αυτού του σπαράγματος έχουμε να κάνουμε με κώδικα του 10ου αιώνα, γραμμένο σε

14. Το σύνολο των ομιλιών αυτών είναι εκδεδωμένο στους τόμους 57 και 58 της *Patrologia Graeca*.

μικρογράμματα γραφή (με εξαίρεση και πάλι τα γράμματα π, γ και η), πολύ επιμελημένη και κομψή, με ελαφρά απόκλιση προς τα δεξιά. Ερυθρόγραφα τα αρχικά και η επιγραφή στο φ. 1^τ (βλ. παρακάτω) από τον ίδιο το γραφέα. Σε αρκετά σημεία διακρίνονται προσθήκες ή και διορθώσεις (αφού προηγήθηκε ζύσιμο) από δεύτερο, αρκετά μεταγενέστερο χέρι. Ο τύπος της χάραξης είναι Leroy 44C2.

Στο πρώτο φύλλο περιλαμβάνεται τμήμα από την 88η ομιλία, στο δεύτερο από την 89η. Τα δύο φύλλα αποτελούσαν πιθανώς το δεύτερο και το έβδομο φύλλο του τετραδίου. Στο επάνω περιθώριο του φ. 1^τ διαβάζουμε (μεγαλογράμματα γραφή): Ἡ [= 'Η(θικόν)] ΠΗ [=88] Π(ερι) ἔλεημοσύνης· ἐν ᾧ καὶ περὶ μετανοίας. Ο αριθμός ΠΗ (δηλωτικός της 88ης ομιλίας) και η λέξη ἡ(θικόν) επαναλαμβάνονται και στη μέση του ίδιου φύλλου, ανάμεσα στις δύο στήλες, δίπλα στη λέξη *μιμησώμεθα* (PG 58, 778, 27)¹⁵.

Αναλυτικότερα τα δύο φύλλα περιέχουν:

(φ. 1) νῦν μέντοι μέγα ἐτόλμησε — ὅταν προσαιτοῦντα (sic) μὴ δῶς. (PG 58, 778,6-779,3)

(φ. 2) σκόπει] δέ μοι τὴν κακουργίαν — ἂν μὴ μετανοήσωσι καταλήγεται¹⁶. οὐ γὰρ [ὑμῶν ἐστι... (ό.π., 783,8-784,6)

Ενώ στο προηγούμενο σπάραγμα οι διαφορετικές γραφές ήταν ελάχιστες, εδώ είναι πάρα πολλές. Αρκετές από αυτές τις βρίσκουμε στο κριτικό υπόμνημα του Migne, τις περισσότερες όμως όχι. Εν συνεχεία παραθέτω όλες τις διαφορές του χειρογράφου μας προς τον Migne, αναφέροντας συγχρόνως τον αριθμό της σελίδας και του στίχου της έκδοσης αυτής:

(φ. 1) 778,9 ἀνδρίαν, 14 ἐν τῷ om., 15 ἀνδρίαν, 16 ὠκονόμητο, 21 ἐκόμισαν αὐτῷ, 22 καὶ om., 28 ἐγκαταλείψωμεν, 33 παρατρέχομεν om., 40 οὐ] οὐδὲ, 40/1 κυρίως αὐτόν, 43 καὶ τὸν πένητα, 45 σὲ erasum, ib. γιγνόμενον, 47 αἰδοῦς om., 48 οὕτω ex οὕτως, 49 ἅπασιν, 50 ὅτι om., 52 ἀπέπεμψεν ex ἔπεμψεν m², 53 οὐκ ἂν κολάσει παρέδωκεν ante εἰ τὸν τυχόντα, ib. παρίδοις] ὑπερεώρας, 60 αὐτὸς εἶη, 779, 2 ὁ om., 3 προσαιτοῦντα

(φ. 2) 783,9 ἐμνήσθημεν γὰρ, 11 ψευδῆ om., 13 μαθηταὶ αὐτοῦ, 14 καίτοι, 17 ἀσφαλισθῆναι τὸν τάφον, ib. ὡς] καὶ, 21 τοῦτο] τὸ, ib. μὲν γὰρ in rasura, 24/5 τὴν τριήμερον] τρίτην ἡμέραν, 25 εἰ καὶ ἀνοήτως, καὶ ἀντιλέγειν, 26 διὰ τοι τοῦτο

15. Όπως σημειώνεται στο κριτικό υπόμνημα του Migne, και άλλο χφ έχει σ' αυτό το σημείο επιγραφή, της οποίας προηγείται η λέξη 'Ηθικόν. Η επιγραφή όμως αυτή διαφέρει από εκείνη του χειρογράφου μας.

16. Βλ. το κριτικό υπόμνημα στον Migne, 784 (94).

νῦν, 31 ἐβούλοντο, 32 οὐκ ἐμέλλησεν ex οὐ μέλλησεν m², 35 σφοδροῦ φόβου, 43 δὲ suprascr. m², 47 ἐκ τοῦ] ἐξ, 51/2 ἦλθεν ὁ ἄγγελος καὶ ἤρε τὸν λίθον, διὰ τὰς γυναῖκας, 52/3 εἶδον αὐτὸν τότε, 53 ἴνα, 54 διὰ δὴ, 57 ἐγίνετο, 57/8 εἰκὸς ex εἰκότως m², 58 καὶ ἀπο-] ἦν ἀπο-, 783,58/784,1 καὶ διατί om., 4 μένει om., 5 μετανοήσωσι καταλήψεται.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τῶν παραπάνω γραφῆς ἔχουν τὴν θέση τους στο κριτικὸ ὑπόμνημα μιᾶς μελλοντικῆς ἐκδόσεως τῶν ομιλιῶν αὐτῶν. Οἱ δύο ὅμως γραφῆς τοῦ στίχου 778,53 καὶ ἐκείνη τοῦ στίχου 778,60 πρέπει οπωσδήποτε νὰ μπουν στο κείμενο¹⁷. Θὰ ἤθελα νὰ ἐπιμείνω στο στ. 778,53. Στο τμήμα αὐτὸ τῆς ομιλίας τοῦ τονίζει ὁ Χρυσόστομος ὅτι αὐτὸς ποὺ κάνει ἐλεημοσύνη προσφέρει στον ἴδιο τον Χριστό. Το κείμενο ποὺ μας ἐνδιαφέρει ἔχει ὡς ἐξῆς στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Migne:

Ἄναπαιε τοίνυν, πιστεύων αὐτῶ τῶ λαμβάνοντι καὶ λέγοντι, ὅτι Ἐμοὶ δίδως. Εἰ γὰρ μὴ αὐτῶ ἐδίδως¹⁸, οὐκ ἂν σε βασιλείας ἤξίωσεν. Εἰ μὴ αὐτὸν ἀπεστρέφου, οὐκ ἂν εἰς γέενναν ἔπεμψεν, εἰ τὸν τυχόντα παρίδοις· ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτὸς ἐστὶν ὁ καταφρονούμενος, διὰ τοῦτο μέγα τὸ ἔγκλημα.

Στο παραπάνω κείμενο ἔχουμε δύο υποθετικῆς προτάσεις (α. εἰ μὴ ... ἐδίδως, β. εἰ μὴ ... ἀπεστρέφου), ποὺ μαζί με τῶν ἀποδόσεις τους (α. οὐκ ἂν... ἤξίωσεν, β. οὐκ ἂν ... ἔπεμψεν) σχηματίζουν υποθετικὸ λόγο ποὺ δηλώνει τὸ μὴ πραγματικὸ. Ἡ τρίτη υποθετικὴ πρότασις (εἰ... παρίδοις), ἐκτός τοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἀπόδοσις, μας οδηγεῖ καὶ σε ἄλλου εἶδους υποθετικὸ λόγο. Ἀπόδοσις στὴν τρίτη υποθετικὴ πρότασις καὶ παραμονὴ στο μὴ πραγματικὸ ἔχουμε ἀντίθετα στο κείμενο ποὺ παραδίδεται στο χειρόγραφό μας: ... ἔπεμψεν¹⁹. Οὐκ ἂν κολάσει παρέδωκεν, εἰ τὸν τυχόντα ὑπερέωρας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

17. Τὴν ἴδια πρότασις θα ἔκανα, ὄχι ὅμως με τόση βεβαιότητα, καὶ γιὰ τὴν γραφὴν 783,17. Ἡ λέξις τάφον, ὑποκείμενο στο ἀσφαλισθῆναι, ἐννοεῖται βέβαια εὐκόλα γιὰ ἕνα ποὺ γνωρίζει τὰ σχετικά χωρία ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκη (βλ. Ματθ. 27, 62-66). Σε ὅσα προηγούνται ὅμως στο κείμενο τοῦ Χρυσοστόμου δὲν ἀναφέρεται καθόλου, καὶ ἐστὶ θεωρῶ μάλλον σωστὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς στο χειρόγραφό μας.

18. Γιὰ τὴν χρῆσις τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀντὶ τοῦ ἐδίδως βλ. W.Veitch, *Greek Verbs Irregular and Defective*. Oxford 1871, 164 (διδώω), 166 (δίδωμι). Βλ. ἐπίσης E. Schwyzer, *Griechische Grammatik I*, München 1968, 687-688.

19. Εἰδὼ κρατῶ τὴν γραφὴν τοῦ Migne.

DIE «MARIA VON SOZUPOLIS»

Als ich im vergangenen Jahr zwei Siegel eines Konsuls Niketas publizierte¹, in denen die Gottesmutter von Sozupolis angerufen wird (Θεοτόκε Σωζουπόλεως, βοήθει / τῷ δούλῳ σου Νικήτᾳ ὑπάτῳ), habe ich mir lange den Kopf zermartert, woher mir diese Maria bekannt sei, bin aber nicht darauf gekommen. Die Lektüre des jüngsten Werkes von J. Herrin brachte mich nun auf die richtige Spur², nämlich den Brief des Germanos an Thomas von Klaudiupolis³, den ich selbst lange analysiert hatte, um ihn neu zu datieren⁴, und wo mich ein Blick in den Index meines Vorgängers D. Stein, dessen Analyse ich auf weite Strecken übernehme, auch auf die Quellen des Germanos geführt hätte⁵. Peinlich. Vielleicht hätte ich nämlich auch die folgenden Überlegungen angestellt, die für die Interpretation der Siegel wichtig sein können.

Bei der Kommentierung der Siegel ging ich von einem Marienbild in Sozupolis aus und datierte infolgedessen die Siegel kurz vor oder unmittelbar nach dem ersten Ikonoklasmus, indem ich naiv die Reihe: Bild —Anrufung des Dargestellten— Ikondule zur Grundlage meines Argumentes machte. Doch kommen mir jetzt Bedenken: Das Siegel ist anikonisch, obwohl es gerade Mariendarstellungen auf Siegeln bis kurz vor 726 gab. Bedeutet das, daß wir in dem Niketas einen heimlichen Ikonodulen vor uns haben, der zwar nicht die Ikone der Maria auf sein Siegel nimmt, sie aber doch anruft? Oder liegt es da nicht näher, in Niketas einen Ikonoklasten zu sehen⁶, der seiner Marienverehrung Ausdruck verleiht⁷?

Bei der Behandlung der Ikone von Sozupolis schreibt Germanos folgendes⁸: Das deutlichste Beispiel für die Wunderkraft von Bildern, das keinen Widerspruch und keinen Zweifel zuläßt, ist das Bild der Gottesmutter, das früher in Sozupolis in

1. *Byzantinische Bleisiegel in Berlin* (West), Bonn 1986, Nr. 173 und 174 (*Ποικίλα Βυζαντινά* 5).

2. *The Formation of Christendom*, Princeton, NJ, 1987, S. 332f.

3. Mansi XIII, 108A-128A; PG 98, 164D-188B.

4. *Artabados, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren*, Bonn 1981, S. 267-281 (= Anhang V: Der Brief des Germanos an Thomas von Klaudiupolis), (*Ποικίλα Βυζαντινά* 2).

5. *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreits und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts*, München 1980, S. 77-79, (Misc. Byz. Monac. 25).

6. Natürlich nicht einer der zähnefleischenden, die mit Hammer und Meißel oder Kalk herumlaufen und alle Bilder vernichten!

7. Daß Konstantin V. —und mit ihm alle Ikonoklasten— etwas gegen Maria gehabt hätten, ist böswillige Verleumdung, aber keine historische Tatsache, vgl. z.B. Verf., *Weitere Überlegungen und Untersuchungen über die Ursprünge der byzantinischen Renaissance*, Varia II, Bonn 1987, S. 253-283, hier 273 (*Ποικίλα Βυζαντινά* 6).

8. Wie Anm. 3: 125A/B; 185A/B.

Pisidien war, das aus ihrer gemalten Handfläche Myron hervorfliessen ließ. Für dieses Wunder gibt es viele Zeugen. Auch wenn man jetzt diese Wunderkraft des Bildes nicht mehr sehen kann, so braucht man den früheren Wundern doch nicht zu mißtrauen. Auch die in der Apostelgeschichte berichteten Wunder sind ja wahr, auch wenn sie heute nicht mehr geschehen.

Zur Zeit also, als Germanos den Brief schrieb —wohl nach 746—, existierte das Bild in Sozupolis nicht mehr. Germanos kannte es nur aus der Literatur, doch bedeutet das für ihn nicht, daß man die überlieferten Wunder in Zweifel ziehen muß. Germanos läßt ferner nicht daran denken, daß das Bild etwa durch die Ikonoklasten beseitigt wurde. Es gab es einfach früher, und heute existiert es nicht mehr. Das ist für Germanos kein Problem.

Die genannten Siegel aber zeigen nun etwas Bemerkenswertes: Auch wenn es die Ikone nicht mehr gab, wurde die «Maria von Sozupolis» weiterhin angerufen. Und für Niketas scheint es kein Problem gewesen zu sein, daß es zu seiner Anrufung kein Bild mehr gab und er selbst auch keins auf sein Siegel zu bringen brauchte. Es ist uns heute natürlich unmöglich, eine Vorstellung davon zu haben, wie Niketas sich seine Anrufung der «Maria von Sozupolis» ohne konkretes Bild gedacht hat. Am einfachsten können wir das erklären, wenn wir in ihm einen naiven oder zumindest theologisch nicht sehr differenziert denkenden Ikonoklasten sehen: Er hat verstanden, daß die Anrufung Gottes, Marias und der Heiligen auf einer spirituellen Ebene und nicht über ein Bild zu erfolgen hat. So, ohne Bild, ruft er jetzt auch die «Maria von Sozupolis» an, völlig in Übereinstimmung mit der herrschenden Lehre, ohne aber eigentlich zu verstehen, daß eine «Maria von Sozupolis» nur konkret über ein Bild angerufen und verehrt werden kann.

Was aber, wenn die Siegel doch vorikonoklastisch sind? Die Überlegung verschiebt sich nur geringfügig: Niketas hätte dann, wenn das Bild noch existiert haben sollte, zwar die Notwendigkeit empfunden, die «Maria von Sozupolis» anzurufen, aber nicht die, sie auch im Bild auf sein Siegel zu nehmen. Sollte das Bild jedoch schon nicht mehr existiert haben, hätten wir dieselbe Paradoxie wie bei dem mutmaßlich ikonoklastischen Niketas.

Insgesamt ergibt sich auch aus diesen Überlegungen, daß der anfängliche Ikonoklasmus unter Leon III. nicht in eine Welt hereinbrach, die schon einen fest etablierten Bilderkult kannte, sondern daß man die Entwicklung eines Bilderkultes sozusagen bei Beginn verhindern wollte; oder, daß die Ikonoklasten sich kaum von der Mehrzahl der Gläubigen in der Zeit vorher unterschieden⁹.

9. Vgl. Verf., *Ikonoklasmus und die Anfänge der Makedonischen Renaissance*, Varia I, Bonn 1984, S. 175-210, hier S. 182f. (*Ποικίλα Βυζαντινά* 4).

Im übrigen können wir uns der Mentalität der Byzantiner nur in winzigen Schritten und unter Zuhilfenahme von manchen Hypothesen nähern. Die genannten Siegel geben dazu eine Möglichkeit.

Berlin

PAUL SPECK